

ФУНДАМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ КОДИФІКАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

І. СПАСИБО-ФАТЄЄВА

*доктор юридичних наук,
професор, член-кореспондент АПрН України,
професор кафедри № 1
(Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого)*

Мабуть, кожен, хто отримав від братів Стефанчуків двотомник «Кодифікація цивільного законодавства на українських землях»* був дещо вражений навіть від зовнішнього вигляду цієї праці. На жаль, часто буває так, що ознайомлення зі змістом праці викликає розчарування. Однак на цей раз позитивність першого враження подвоїлася. Не маючи звички розкидуватися голосними і пафосними виразами, тим не менш маємо унікальний випадок, що не існує навіть жодної причини стримувати себе в похвалах. Тому впевнено висловлюю наукове захоплення від тих результатів наполегливої праці колективу укладачів, які мають свій вагомий і достойний вираз у монументальній книзі, пропонованій українському правничому загалу.

У наш час тематика кодифікації є досить актуальною завдяки тим процесам, які відбуваються в законодавчій сфері. Шість років тому було прийнято новий Цивільний кодекс, з його прогресивними ідеями і закладеними

стратегічними напрямками розвитку приватноправової сфери, в якій перманентно перебуває все суспільство. І це істотна подія для нашого народу. Ті засади, які є основоположними для цивільно-правового регулювання, нарешті, подолали штучно створені за радянську епоху перешкоди для руху свободної волі, власного наміру, саморегулювання відносин між рівними суб'єктами — учасниками цивільних відносин. Однак це не означає свавілля і безладу. У ЦК встановлено певні

межі, якими не дозволено нехтувати і які обумовлені природними законами, Господніми заповідями та соціальним буттям. Ці межі відчувають всі учасники цивільних відносин, і вони легко сприймаються в

правозастосовній практиці. Їх не можна ані розширити, ані звужити. Тому всі спроби з боку Господарського кодексу під егідою різних закликів зберегти штучні перепони вільній волі учасників цивільних правовідносин виявляються нездатними стримати ті настанови, на яких будується ЦК України.

* *Кодифікація українського законодавства на українських землях* / за ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. — К., 2009.

Такий вагомий крок у кодифікаційній роботі не міг бути зроблений на порожньому місці. Йому передувала ґрунтовна і наполеглива праця колективу розробників, які в тому числі керувалися й напрацюваннями своїх колег, і досвідом кодифікації в інших країнах, і, що найголовніше, історичною наступністю. У цьому може переконатися кожен, хто ознайомиться з «Кодифікацією цивільного законодавства на українських землях». Там поміщено й Модельний кодекс країн СНД й Основи цивільного законодавства СРСР та союзних республік, які хоч і не набули чинності на території України, але гідні того, щоб цей етап кодифікації не було забуто, а враховано задля вдосконалення власної законодавчої техніки. Схожа ситуація склалася з проектом Цивільного уложення 1905 р., що є блискучим результатом цивілістичної думки, тим надбанням, яке також не набуло сили закону, але є скарбницею, з якої ми черпаємо й дотепер. Варто помітити, що цінність цього проекту кодифікації не принижується, а навіть підвищується тим, що він не зазнав змін, проходячи через жорна прийняття закону, коли, як-то часто буває, вихолощується тією чи іншою мірою сутність пропонуваніх у проекті правових механізмів, підміняються підходи задля влаштування спорів і досягнення компромісів. Все це ми спостерігали в сучасності при прийнятті ЦК України в 2003 р., коли з нього було «вирвано» Книгу про відносини в сім'ї для створення окремого Сімейного кодексу, чимало норм, що регулюють підприєємницьку діяльність в угоду Господарському кодексу, який попри всі намагання цивілістів та розсудливих людей, тим не менш з'явився в тканині нашого законодавства. Ці процеси більшою мірою негативно відобрази-

лися на пропонованій редакції ЦК, і на сьогодні ми маємо кодекс як наслідок боротьби між різними політичними та бізнесовими силами. Ось чому важливим і показовим для науковця є проект Цивільного уложення, який не зазнав такого утиску та «шматування», як сучасний ЦК. Цей проект наявно демонструє ті можливості, які могли б бути упущені з його прийняттям, як і проект ЦК України демонструє те, що з ним стало, коли він набув статусу закону.

Втім, як з проектом Цивільного уложення, так і зі Зводом законів цивільних Російської імперії (1832 р.) за виданням 1914 р., а тим більш ЦК УРСР 1922 р., ЦК УРСР 1963 р. та іншими кодифікованими актами, поміщеними у томі 2 «Кодифікації українського законодавства на українських землях», дійсні науковці, які провадять своє дослідження ґрунтовно, спираючись на історичний досвід, знайомі. Але цього не скажеш про ті кодифіковані закони, які містяться у томі 1. Цей історичний досвід кодифікації законодавства, що мав місце на землях, де сьогодні існує сучасна Україна, починаючи з Правди руської XI–XII ст. і закінчуючи Загальним цивільним уложенням Австрійської імперії 1811 р., на мою думку, є надзвичайно цінним.

Якщо замислитися над тим, що надає така збірка кодифікацій не історикам права, а нам, сучасним цивілістам, то стає зрозуміло, що це не просто заповнення певних прогалів своєї освіти в цьому напрямі. Це препаратія кодифікаційної матерії в історичному, національному, етнічному, соціальному розрізі. Завдяки цьому можемо спостерігати видозміни цінностей, благ та підходів до їх регулювання з боку законодавця. Ми можемо відчутити те, про що знаємо лише з сучасних теорій про правові сім'ї з формуванням таких в історичному вимірі.

Всі ми, об'єднані в сучасній державі Україна, є українцями, але з різним походженням і різним корінням, в тому числі усвідомленням певного явища як права або обов'язку, міри своєї свободи і тих наслідків, які загрожують порушнику, співіснуванням у суспільстві та сім'ї, ставленням до свого та чужого майна тощо. Те, що сьогодні нам бачиться як українське цивільне право, історично сформовано в досить різноманітних законотворчих площинах, адже ті звичаєві та правові традиції, які мали місце на одних територіальних утвореннях, інколи були неприйнятними до інших. Різна державна належність і, отже, різні правові підходи сучасних українських територій, є нашою історією, яку треба пам'ятати й нині. Проте існує досить широке поле загальнолюдських уявлень про сім'ю, майно, спадкування, зобов'язання, які можна підвести під один знаменник.

З «Кодифікації українського законодавства на українських землях» ми не просто уявляємо, а відчуваємо поступове просування цивілістичного закону в площину повсякденних відносин. Постійно підвищується рівень та ступінь регулювання. Можна простежити рух та дух закону. Наскільки кущим є таке регулювання в Правді Руській, незначним — в Статуті великого князівства литовського (1529 р.), де мало не поодинокі механізми, що нагадують сучасну цивілістичну матерію і які стосуються насамперед сім'ї, опіки, спадкування та обмежень (застави та закладу), настільки можна спостерігати розширення сфери регулювання цивільних відносин у Другому (волинському) статуті Великого князівства Литовського (1566 р.). Ще більшого розширення вона набула у «Правах, за якими судиться малоросійський народ»

(1743 р.) (далі — «Права...»), де вже навіть не окремі статті, а цілі глави присвячені цивільно-правовому регулюванню.

Звертає на себе увагу той початок, з якого розпочинаються «Права...». Глава перша має назву «О силе и важности прав малороссийских», в якій встановлюється важливий принцип, якого дотримується й сучасне цивільне законодавство, — що ті особи, «кои из иностранных в Малой России жительствоуют, да и приезжие заграничные всякого звания люде, во всяких суду и расправе подлежащих делах, равно как бы здешние обыватели, по сему же праву судиться имеют». Враження викликає глава друга «О чести Божией» та глава третя «О высочайшей чести и власти монаршеской». І хоча зрозуміло, що цей підхід до законодавчого регулювання мав місце в ті часи, коли церква не була відокремлена від держави і була монарша влада, як і те, що більшою мірою норми, що містяться в них, не мають цивілістичної природи, тим не менш такий міцний оплот, поміщений з самого початку, слугує вихованню поваги до Господньої та світської влади, а отже, є орієнтиром для запровадження суто цивілістичних інституцій захисту честі та гідності, орієнтації своєї поведінки на розумність, справедливість, вищі людські та Божі цінності.

Не можна обминути й передмову до «Прав...», в якій зазначається на важливому підході до кодифікації, що слугує орієнтиром для застосування поміщених у них норм. «В начале Статута выписуемое право, яко преднейшее, прежде означенных других прав везде предложено; а какое право к одной материи надлежит, хотя оно и в разных разделах, артикулах и пунктах стоит, тое к одной же материи присовокуплено...»

У «Правах...» вже надається регулювання давності володіння, майнових прав, які більше стосуються речей як об'єктів права; окремо регулюється право власності. Примітно, що надається поняття власності в об'єктивному та суб'єктивному розумінні. При чому тут в об'єктивному розумінні власність є речами, а в суб'єктивному — правом.

Можна наводити безліч цікавих для цивіліста правових матерій, які в історичному вимірі випрацьовувалися, що дає змогу простежити динаміку правотворення, зрозуміти витoki тих чи інших інституцій та поглянути на сучасні аналоги з цього кута зору. І це не просто розширить наш світогляд, а надасть стрункості теоріям, якими сьогодні оперуємо, можливо, не завжди спираючись на ті історичні правові реалії, в яких їх було започатковано.

Зазначена праця є результатом наполегливій праці колективу упорядників, які навіть не працюють у відповідному юридичному закладі, але за-

взято поставилися до того завдання, вирішення якого стало корисним для всіх нас. Це означає лише одне: вони мають те, що можна назвати прагненням до наукового пошуку, завзятістю, цільністю — на жаль, не на всі ці властивості нині є попит.

Очевидно, все це стало можливим завдяки особистості наукового редактора «Кодифікації українського законодавства на українських землях» професора, доктора юридичних наук Р. Стефанчука (який, до речі, не випадково обрав темою своєї докторської дисертації особисті немайнові права). Переконана, що будь-який більш-менш важливий науковий результат є наслідком праці креативної людини, яка здатна і сформулювати навколо себе відповідне оточення. У відсутність цієї властивості не можна отримати не просто високодуховну друковану продукцію, а й таку, що явно виділялася б серед сучасних книжок.